

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Investigating the Roman and Byzantine Patterns of the Great Southern
Outwork of the Rab'-'e Rashidi; Based on Anatolian Samples
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

بررسی الگوهای رومی و بیزانسی برج بزرگ جنوبی ربع رشیدی؛ بر بنیان نمونه‌های آناتولیایی

بهرام آجورلو^{۱*}، بهزاد مهدی‌زاده^۲

- دکتری باستان‌شناسی، سرپرست پروژه بین‌المللی ربع رشیدی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران.
- دکتری باستان‌شناسی، عضو پروژه بین‌المللی ربع رشیدی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه اژه، ازمیر، ترکیه.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۲

چکیده

بیان مسئله: ربع رشیدی دو مرحله سکونت و کاربری متفاوت داشته است که کاربری مرحله دوم آن، نظامی بوده است. فرم و پلان برج بزرگ جنوبی ربع رشیدی در تاریخ معماری ایران پیشینه‌ای ندارد؛ بنابراین، دو پرسش پژوهندگان حاضر این است که فرم و پلان آن برگرفته از کدام الگو است؟ و معمار یا بانی احتمالی این برج کیست؟ فرضیه پژوهندگان این است که برج بزرگ جنوبی قلعه پساایلخانی رشیدی ساخته عثمانیان است و الگوی رومی و بیزانسی دارد. در قلمروی غربی عثمانی نمونه‌هایی از برج‌های بیرونی بر جای مانده‌اند که فرم و پلان آن‌ها می‌تواند چونان الگوی نمونه رشیدیه معرفی شوند؛ همچنین دیگر فرضیه پژوهندگان، جعفرپاشای فرنگی عثمانی را بانی این برج و قلعه پساایلخانی رشیدیه پیشنهاد می‌کند که در فترت رومی تبریز ساخته شده است.

هدف پژوهش: مرمت روشمند این اثر تاریخی نیازمند رعایت دو شرط اصالت و شناسایی الگوی آن است؛ زیرا در این حالت، می‌توان از تجربه موفق مرمت نمونه‌های مشابه بهره گرفت.

روش پژوهش: برج‌های بیرونی در قلعه رشیدیه تبریز و آنتالیا، بودروم، ایاسوس، کلیدالبحر و معموره در آناتولی باختری مجموعه داده‌های این پژوهش را تشکیل می‌دهند که نمونه‌های آناتولی باختری، الگوی رومی و بیزانسی دارند. فرم و پلان و موقعیت این برج‌های بیرونی نسبت به باروی قلعه آن‌ها، با نمونه ربع رشیدی به روشی استقرایی مقایسه و هم‌چنین ده گزارش تاریخی مهم سده‌های شانزدهم و هفدهم میلادی درباره قلعه رشیدیه و لشکرکشی عثمان پاشا و جعفرپاشای فرنگی به تبریز بررسی شده‌اند.

نتیجه‌گیری: برج بزرگ جنوبی ربع رشیدی که با یک دیوار دارای مردرو به باروی اصلی قلعه رشیدیه وصل شده است، از گونه برج‌های بیرونی دارای منشأ رومی و بیزانسی است. برج بزرگ جنوبی قلعه رشیدیه دو طبقه دارد. دو طبقه ساختن برج‌های بیرون از بارو، میراثی است که از روم به بیزانس و سپس به عثمانی رسیده بود.

واژگان کلیدی: ربع رشیدی، قلعه رشیدیه، دژ رومی، دژ بیزانسی، جعفرپاشای فرنگی عثمانی.

مقدمه

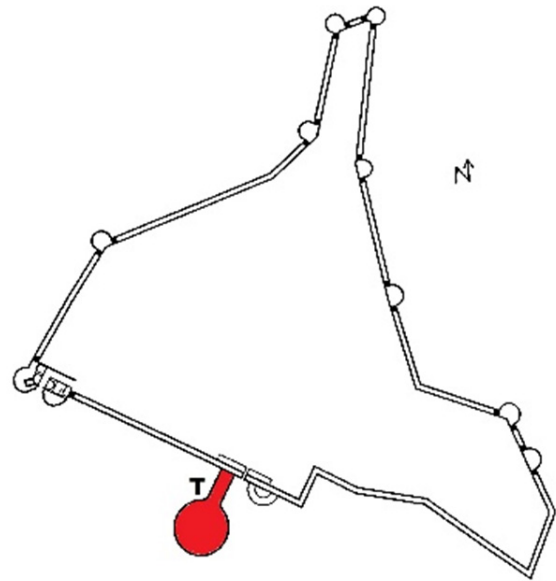
(تصویر ۱). خواجه رشیدالدین فضل‌ا... همدانی (۱۳۵۶) که در متن اصلی الوقیة الرشیدیة به خط الوقف فی بیان شرایط امور الوقف و المصارف معروف به وقفنامه ربع رشیدی، به سال ۷۰۹ق/۱۳۰۹م، از این «شهرچه» با نام «رشیدیه» یاد کرده، نوشته است که «از هر شهری و ثغری جماعتی آوردیم و در ربع مذکور ساکن گردانیدیم». حمدالله مستوفی (۱۳۳۶) نیز به سال ۷۴۰ق/۱۳۴۰م در کتاب نزهت‌القلوب نوشته است

ویرانه‌های بازمانده از ربع رشیدی که مجموعه‌ای وقفی و ابواب‌البر بوده (e.g., Hoffmann, 2000, 2013, 2014, 2021) و سال ۱۳۵۴ش با شماره ۹۴۳ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است، امروزه با گستردگی ۱۳ هکتار بر روی کنان کوه، در شمال‌خاوری تبریز کنونی، و شمال ولیان کوه، قرار دارد

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۴۷۸۳۵۴۰۰@tabriziau.ac.ir

در سدهٔ دهم هجری، میان ربع‌رشیدی و تبریز فاصله می‌افتد (کریمیان و مهدی‌زاده، ۱۳۹۶؛ مهدی‌زاده، ۱۳۹۲) و همین فاصلهٔ باروی رشیدیه از باروی تبریز و اشراف و برتری دید کنان‌کوه بر دشت تبریز و پیرامون، انگیزهٔ عثمانیان برای ساخت دژی در آن‌جا می‌شود که برج بیرونی بزرگ باروی جنوبی آن، جستارمایهٔ پژوهش نویسندگان حاضر است: برج بیرونی سازه‌ای گرد و مدور یا چهارگوش و گاهی سه‌گوش است که بیرون از کالبد یا ساختار اصلی دژ ساخته و به واسطهٔ یک دیوار بلند یا کوتاه دارای مردرو به باروی بیرونی دژ وصل می‌شود؛ و کاربست آن، پوشش نقاط کور باروی بیرونی و ممانعت از دسترسی دشمن به باروی اصلی است (e.g., Hinds & Fitzgerald, 1981; Wilson, 1984). فرم و پلان برج بزرگ جنوبی قلعهٔ رشیدیه که قدمت آن به سدهٔ دهم هجری می‌رسد، از گونهٔ بیرونی است که البته در تاریخ معماری ایران پیشینه و نمونهٔ همانند ندارد؛ وانگهی، اندازه و حجم ساخت‌وساز آن، با تأکید بر ملات پایهٔ آهک، نمی‌تواند همان قلعه‌ای باشد که به گزارش عالم‌آرای عباسی، به فرمان شاه عباس صفوی، در کم‌تر از ۴۰ روز ساخته شد (آجورلو، ۱۳۹۹؛ Ajorloo & Moradi, 2020) و بنابراین، دو پرسش پژوهندگان حاضر این است که فرم و پلان برج بزرگ جنوبی رشیدیه برگرفته از کدام الگو است؟ و معمار یا این‌که بانی احتمالی آن کیست؟

فرضیهٔ نویسندگان، در پاسخ بدین پرسش‌ها، بیان می‌دارد که: برج بزرگ جنوبی قلعهٔ پساایلخانی رشیدیه ساختهٔ عثمانیان است و بنابراین الگوی رومی و بیزانسی دارد؛ زیرا معماری بیزانسی که ریشهٔ رومی دارد، یکی از الگوهای معماری عثمانی بوده است (e.g., Aldrich, 2018; Crane, 2009; Dávid, 2013; Goodwin, 1993). در قلمروی غربی عثمانی نمونه‌هایی از برج‌های بیرونی بر جای مانده‌اند که فرم و پلان آن‌ها می‌تواند چونان الگو و سرمشق نمونهٔ رشیدیه معرفی شوند؛ هم‌چنین دیگر فرضیهٔ پژوهندگان، جعفرپاشای فرنگی عثمانی را بانی این برج و قلعهٔ پساایلخانی رشیدیه پیشنهاد می‌کند که آن را در فترت رومیتهٔ تبریز ساخته است. شایان یادآوری است که دربار جعفرپاشا، ملقب به جعفرپاشای خادم، جعفرپاشای فرنگی و جعفرپاشای کاپیتان دریاها، دریانوردی اروپایی‌تباری و نومسلمان بود که به دربار عثمانی خدمت می‌کرد؛ وی چندین سال مقام دربار عثمانی و بیگلربیگی طرابلس غرب و طرابلس شام و قبرس را داشت (Aydar, 2022; Özçelik, 2021). نویسندهٔ تاریخ پچوی وی را مجاری‌الاصل اما دیگر منابع عثمانی، ایتالیایی‌تبار معرفی‌اش کرده‌اند (Aydar, 2022; Özçelik, 2021; Peçevi, 1969; Vefāyi, 2019). جعفرپاشای فرنگی سال ۹۹۳ق همراه لشکر اوزدمیرزاده عثمان‌پاشا به تبریز آمد و فرمان حکومت تبریز را گرفت (۱۰۰۰-۹۹۴ق) که به نوشتهٔ عالم‌آرای عباسی در «دولت‌خانهٔ همایون و عمارت هشت بهشت نشسته بود، خطبه به نام خواندگار روم می‌خواند» و پس از حکومت تبریز، فرماندهی

تصویر ۱. پلان قلعهٔ رشیدیهٔ تبریز. مأخذ: Fuchs & Ajorloo, 2023. که وزیر سعید خواجه رشیدالدین طاب ثراه «شهرچهٔ دیگری ساخته و ربع‌رشیدی نام کرده و در او عمارات فراوان و عالی برآورده و پسرش خواجه غیاث‌الدین امیر محمد رشیدی طاب ثراه بر آن عمارات بسیار افزوده». پس از پایان فرمانروایی ایلخانان، ربع‌رشیدی یا رشیدیه که با نام‌های رشیدآباد و ابواب‌البر رشیدی نیز شناخته می‌شد، با یورش تاتارهای قایتاق به تاراج رفت که این رویداد در تاریخ به واقعه‌الکبرای تبریز معروف است. آن بخش از ربع‌رشیدی که در کنان‌کوه قرار دارد، پس از شکست شاه محمد خدابندهٔ صفوی، به ساخولی عثمانی تبدیل گشت و عثمانیان در سال‌های فترت رومیتهٔ تبریز (۱۰۱۱-۹۹۳ق) بارویی نو پیرامون آن کشیدند و برجی بزرگ در جنوب آن برافراشتند. سرانجام قلعهٔ رشیدیه پس از لشکرکشی سلطان مرادخان چهارم عثمانی به تبریز (۱۰۴۵ق) ویران و متروک گشت (آجورلو، ۱۳۹۹؛ Roshan & Ajorloo, 2019; Ajorloo, 2013; Gholdori & Ajorloo, 2020; Ajorloo & Moradi, 2020). کاوش‌های باستان‌شناختی بر چندلایگی و چند دوره‌ای بودن سکونت و کاربست ساختارهای معماری ربع‌رشیدی دلالت دارد (Ayorloo, 2017, 2018, 2019; Ajorloo, Fuchs & Moradi, 2018; Ajorloo, Korn & Fuchs, 2019; Ajorloo, Korn & Moradi, 2020; Fuchs, 2021; Fuchs & Ajorloo, 2023; Korn & Heidenreich, 2021; Lorain, 2021; Lorain, Fuchs & Korn, 2022, Lorain, Ajorloo & Korn, 2023; Sarabi, 2024) که گاه‌شناسی نسبی و شناسایی کارکرد هر یک از آن‌ها از پرسش‌های باستان‌شناسی و تاریخ معماری رشیدیه است.

بیان مسئله

به نظر می‌رسد که با روند توسعهٔ شمالی- جنوبی شهر تبریز،

یک استنتاج استقرائی فراهم شود؛ هم‌چنین ده گزارش تاریخی مهم سده‌های شانزدهم و هفدهم میلادی درباره قلعه رشیدییه و لشکرکشی عثمان‌پاشا و جعفرپاشای فرنگی به تبریز بررسی شده‌اند که عبارت‌اند از تاریخ عثمان‌پاشا (۹۹۳ق) شجاعت‌نامه (۹۹۳ق) تواریخ غزوات سلطان مراد ثالث (۹۹۶ق) شرف‌نامه (۱۰۰۵ق) تاریخ سلانیکه (۱۰۰۸ق) نخبه‌التواریخ و الاخبار (۱۰۲۶ق) عالم‌آرای عباسی (۱۰۴۲ق) تاریخ پچوی (۱۰۵۱ق) قصص الخاقانی (۱۰۷۹ق) و سفرنامه تاورنیه (۱۰۸۸ق).

ابتنای منطق این پژوهش بر قیاس محتمل (Abduction) است (Douven, 2017; Laydyman, 2002) که در پژوهش‌های تاریخی هر چند رسیدن به معرفت یقینی (Episteme) از گونه پوزیتیویسم منطقی (Logical positivism) رایج در علوم طبیعی را بسیار دشوار و گاه ناممکن می‌داند، اما عرضه فرضیه دارای بیش‌ترین شواهد موجود را برای تبیین (Explanation) معتبر می‌گیرد؛ وانگهی بر مبنای دکترین فیلدن، مرمت روشمند یک اثر تاریخی نیازمند رعایت دو شرط اصالت و شناسایی الگوها و سرمشق‌های آن است؛ زیرا در این حالت، می‌توان از تجربه موفق مرمت نمونه‌های مشابه بهره گرفت. دیگر بنیان نظری پژوهندگان حاضر، انتشارگرایی فرهنگی است که می‌تواند تبیین کند چگونه در نتیجه جنگ یا مهاجرت و تجارت، الگوهای فرهنگ مادی در گذر زمان و بستر مکان جابه‌جا می‌شوند و چرا تاریخ‌دانان و باستان‌شناسان گاهی با پدیدارهای فرهنگ مادی متفاوت از الگوهای بومی مواجه می‌شوند (Renfrew & Bahn, 2016, 477-479).

داده‌های پژوهش

همانطور که اشاره شد، شالوده بحث پژوهندگان بر مقایسه فرم، پلان، موقعیت و اندازه پنج برج بیرونی آنتالیا، بودروم، ایاسوس، کلیدالبحر و معموره با نمونه تبریز استوار است که پیش از همه، نمونه قلعه رشیدییه تبریز گذرا مرور می‌شود. اسکندریبگ منشی ترکمان (۱۳۹۰) نخستین کسی است که عثمانیان را سازندگان قلعه رشیدییه معرفی می‌کند؛ به نوشته عالم‌آرای عباسی، عثمان‌پاشا به سرداران عثمانی اندرز می‌دهد که ربع رشیدی، در دامن کوه سرخاب، بر مهران‌رود اشراف دارد و بنابراین دارای موقعیتی سوق‌الجیشی برای ساخت قلعه است؛ هم‌چنین پس از این‌که سردار امام‌قلی خان سلطان آجورلو در نبرد پل آجی‌چای تبریز بر مرادپاشای عثمانی پیروز می‌شود، شاه عباس کبیر صفوی در بهار سال ۱۰۱۸ق/۱۶۱۰م فرمان می‌دهد تا دژی که در ربع رشیدی است، به سرعت بازسازی و تبریز برای ضد حمله مرادپاشای عثمانی آماده شود؛ سال‌ها پس از آن، ژان تاورنیه گزارش می‌دهد که قلعه ویران و متروک پای کوه سرخاب را عثمانیان ساخته‌اند (Tavernier, 1677, 55). کنان کوه که جایگاه ربع رشیدی عصر خواجه رشیدالدین است، از شمال به

نوگان دریای سپید عثمانی به وی واگذار شد (ترکمان، ۱۳۹۰؛ شاملو، ۱۴۰۰؛ Bidlisi, 1860, 293, 334; Edernevi, 1859; Çelebi, 2007; Graf, 2017; Peçevi, 1969; Selāniki, 1864; Vefāyi, 2019; Zeyrek, 2001). بنابراین جعفرپاشای خادم که با معماری رومی و بیزانسی آشنا بود، نامزد اصلی فرضیه طراحی و ساخت این برج بیرونی بزرگ و بلند ساخته از سنگ و آهک است؛ وانگهی در قلمروی غربی عثمانی نمونه‌هایی از برج‌های بیرونی بر جای مانده‌اند که فرم و پلان آن‌ها می‌تواند الگو و سرمشق نمونه رشیدییه باشد که البته قدمت آن‌ها نیز رومی و بیزانسی است.

پیشینه پژوهش

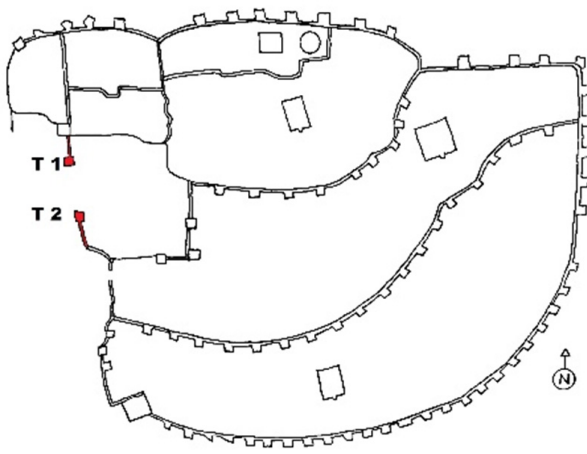
نادر میرزا قاجار (۱۳۹۳) که برای اولین بار درباره برج بزرگ جنوبی سخن رانده، نوشته است: «با کمال دقت عمارت شده، متین و استوار»؛ اما دونالد ویلبر در کتاب «معماری ایران در دوره ایلخانی»، برج بزرگ جنوبی را ویرانه یک رصدخانه ایلخانی انگاشته است (Wilber, 1955) که البته این رأی ویلبر هیچ سندیت تاریخی و باستان‌شناختی ندارد؛ چون‌که در تاریخ مبارک غازانی (۷۰۳ق) و تاریخ وصاف (۷۱۹ق) تنها به دو رصدخانه ایلخانی مراغه و غازانیه اشاره رفته است و شخص خواجه رشیدالدین فضل‌... در متن الوقفیه الرشیدییه درباره رصدخانه چیزی نوشته است (همدانی، ۱۳۱۹، ۳۵۶؛ شیرازی، ۱۳۹۹). ولفرام کلابس نیز در بررسی سال ۱۳۴۸ش مؤسسه باستان‌شناسی آلمان تنها تأیید کرده است که ویرانه‌های میان ولیان کوه و سرخاب همان ربع رشیدی است. هر چند کریستیان فوکس، که در چهارچوب برنامه بین‌المللی ربع رشیدی سازه برج بزرگ جنوبی را مطالعه کرده، درباره گاه‌شناسی و سبک‌شناسی آن چیزی نوشته (Ayorloo, 2017, 2018, 2019; Ajorloo, Fuchs & Moradi, 2018; Ajorloo, Korn & Fuchs, 2019; Fuchs, 2021; Fuchs & Ajorloo, 2023; Lorain, Fuchs & Korn, 2022) اما گروه ایرانی برنامه بین‌المللی ربع رشیدی اشاره کرده است که نه تنها این برج الگوی ایرانی ندارد و ساخته شاه عباس کبیر صفوی نیست بلکه بانی آن سنان‌پاشا، دیگر سردار و مهندس ایتالیایی تبار دربار عثمانی، بوده است (Ayorloo & Moradi, 2020). فرضیه نویسندگان حاضر، بانی این اثر را جعفرپاشای فرنگی معرفی می‌کند.

روش‌شناسی و مبانی نظری

مجموعه داده‌های این پژوهش را برج‌های بیرونی قلعه رشیدییه تبریز (ایران) و آنتالیا، بودروم، ایاسوس، کلیدالبحر و معموره در آناتولی باختری ترکیه حالیه (عثمانی پیشین) تشکیل می‌دهند که نمونه‌های آناتولی باختری، الگوی رومی و بیزانسی دارند؛ و فرم و پلان و اندازه و موقعیت این برج‌های بیرونی نسبت به باروی قلعه آن‌ها، با نمونه ربع رشیدی مقایسه شده است تا شالوده

قرار دارند. قدمت برج بیرونی جنوب‌غربی که کارکرد برج بندر را داشته است و با یک دیوار بلند دارای مردرو به باروی غربی دژ وصل می‌شود، بیزانسی است (Akurgal, 2011, 247, Fig. 94)؛ هم‌چنین مزغل‌های این برج پوشش آتش‌پدافندی را فراهم می‌کرد (Baldoni, 2004; Baldiran & Abay, 2019).

قلعه معموره: قدمت این دژ سنگی اصالتاً رومی که در بخش انامور بندر مرسین در جنوب آناتولی قرار دارد، به سده چهارم میلادی می‌رسد که در روزگار بیزانس و سلجوقیان روم هم تعمیر و بازسازی شده است (تصویر ۴). پلان دژ معموره چند ضلعی نامنظم است و با دو لایه بارو به بخش‌های اندرونی و بیرونی تقسیم می‌شود و پهنای مردروی بالای باروها اجازه حرکت نگهبانان را می‌دهد؛ هم‌چنین همانند سنت معماری دفاعی رومی

تصویر ۲. پلان دژ کلاسیک بندر آنتالیا. مأخذ: نگارندگان برگرفته از Dayar, 2020.

تصویر ۳. پلان دژ کلاسیک بندر ایاسوس. مأخذ: نگارندگان برگرفته از Akurgal, 2011; Baldiran & Abay, 2019.

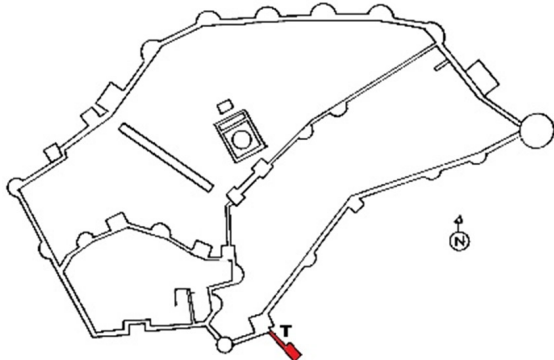
شبكة قنات‌های ربع‌رشیدی در کوه سرخاب و از جنوب به کرانه شمالی مهران‌رود و هم‌چنین دشت تبریز دسترسی و اشراف دارد. شیب کنان‌کوه در دامنه‌های شمالی و شرقی و غربی تند و برای مانور سواره‌نظام و پیاده‌نظام بسیار دشوار است؛ اما شیب ملایم جبهه جنوبی که برج بزرگ جنوبی همان‌جا قرار دارد، تنها زمین مناسب برای یورش سواره‌نظام و پیاده‌نظام به نظر می‌آید. برج بزرگ جنوبی رشیدیه به بلندی ۱۲ متر و بازه ۲۶ متر، با یک دیوار مردرو به درازای ۱۷ متر، پهنای ۳ متر و بلندی ۱۰ متر به باروی اصلی متصل می‌شود؛ از این برج بلند ۱۲ متری، ساخت‌مایه ۱۰ متر آن از ملات آهک و قلوه سنگ است که در ساخت آن از سنگ مزارهای سده هشتم هجری و هم‌چنین الوار چوبی برای کلاف‌کشی بهره‌برده‌اند و نمایی از سنگ بادبرده دارد؛ اما آن‌چه از لایه ستر خشت و گل به بلندی دو متر بالای برج سنگی دیده می‌شود، ویرانه مزغل خشتی و آجری عثمانی و بازسازی شتابان شاه عباس صفوی است که پس از آمدن خبر نزدیک شدن سپاه مرادپاشای عثمانی به تبریز، شتابان آن را با گل و خشت بازسازی کرد (Ayorloo & Moradi, 2020) که البته بازمانده مصالح بنایی این ساخت‌وساز شتابان در کاوش سال ۱۳۹۶ ش‌شناسایی و گزارش شد (Ayorloo, 2017).

قلعه آنتالیا: پیشینه قلعه بندر آنتالیا یا آتالیای هلنستیک - و برج بیرونی‌اش - که در کرانه دریای سپید قرار دارد، به عصر پادشاهی آتالوس و سده دوم پ.م. می‌رسد (Akurgal, 2011, 324; Bosch, 1947) که بعدها در روزگار روم باستان و نیز سلجوقیان روم بازسازی شد (Yilmaz, 2003). نظر به اهمیت راهبردی بندر آنتالیا، قلعه دارای دو باروی درونی (۳۱ برج) و بیرونی (۵۹ برج) است که دو برج باروی غربی از نوع بیرونی‌اند که به وسیله دیوارهای دارای مردرو به آن وصل می‌شوند (تصویر ۲) و همانند سنت رومی دو طبقه دارند که کاربست طبقه بالایی، دیده‌بانی و تیراندازی بوده است (Hellenkemper & Hild, 2004; Yilmaz, 2003). این دو برج بیرونی که بعدها برج‌های اولیای چلبی نام گرفتند را رومیان باستان با سنگ و بتن رومی و نمای سنگی بادبرده ساخته‌اند و حکومت سلجوقیان روم هم بازسازی کرده است (Dayar, 2020, 687; Yilmaz, 2003).

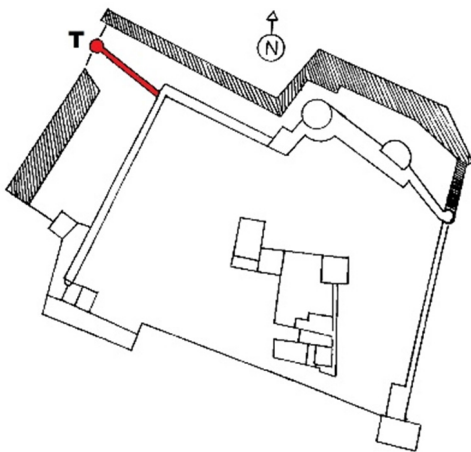
قلعه ایاسوس: بندر کلاسیک ایاسوس در جزیره‌ای به همین نام در خلیج گول‌لوک دریای اژه قرار دارد (تصویر ۳) که قدمت آن به روزگار یونان باستان و مهاجران آرگوسی و میلتنوسی می‌رسد (Akurgal, 2011, 247, Fig. 94; Baldoni, 2004). دیوارهای این دژ با فن رومی دندان‌دار ساخته شده‌اند (Akarca, 1998). دژ ایاسوس ۱۵ برج دارد و - همانند قلعه رشیدیه - جبهه‌های شرقی و غربی آن به سبب شیب تند زمین از مزیت پدافند غیرعامل برخوردار است. سه برج این دژ سنگی را به صورت بیرونی ساخته‌اند که یکی در جبهه جنوب‌غربی و دو تای دیگر در شمال‌غربی دژ

بحث و تحلیل داده‌ها

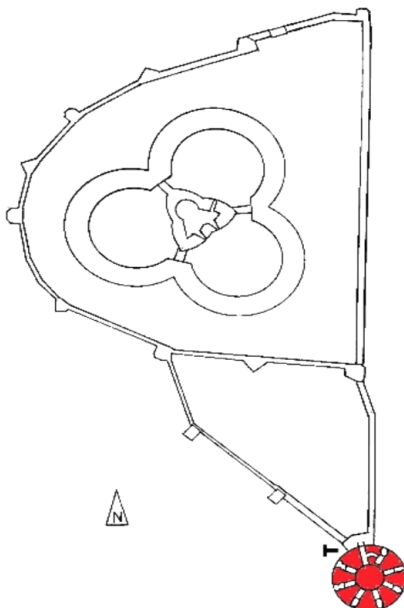
مجموعه داده‌های پنج نمونه آنتولیایی در قیاس با ربع‌رشدی در سه جستار پلان و ساخت‌مایه و معمار و بانی قابل بحث و تحلیل است (جدول ۱).

تصویر ۴. پلان دژ کلاسیک بندر معموره. مأخذ: نگارندگان برگرفته از Şahin et al., 2021.

تصویر ۵. پلان دژ کلاسیک بندر بودروم (بخش‌های هاشور زده، افزوده‌های روزگار عثمانی هستند). مأخذ: نگارندگان برگرفته از Öztürk, 2019.

تصویر ۶. پلان دژ کلیدالبحر. مأخذ: نگارندگان برگرفته از Utkular, 1954.

دارای خندق بوده است. برج بیرونی قلعه معموره در جنوب آن و در کرانه دریا قرار دارد که البته با یک بازو به برج بزرگ دیگری وصل می‌شود که در راستای غربی آن قرار دارد؛ این برج که بعدها کاربری فانوس دریایی را یافت، در روزگاران باستان، به پیروی از اسلوب معماری رومی، دو طبقه داشته است؛ ناگفته نماند که امروزه این برج فروریخته و تنها تلی از آوار آن بر جای مانده است (Şahin et al., 2021).

قلعه بودروم: قدمت دژ بندر هالیکارناسوس یونان باستان که در کرانه دریای اژه قرار دارد و بعدها بودروم نامیده شد به دوره پایانی بیزانس و عصر شوالیه‌های صلیبی رودس و سال‌های ۱۴۷۶-۱۴۰۲ م می‌رسد که این شوالیه‌ها از سال ۱۴۰۲ م در این بندر ساخت دژی به نام سنت‌پیتر را آغاز کردند (Akurgal, 2011, 249, 251, Fig. 95d; Alpözen, 2022; Türe, 2006). در سال ۱۵۲۳ م حکومت عثمانی بندر بودروم را تصرف و دژ سنت‌پیتر را با مصالح دست دوم بازسازی و تعمیر کرد (Çalışır, 1999). پلان دژ سنت‌پیتر چهارگوش است که برج بیرونی استوانه‌ای آن معروف به برج بندر ۱۱ متر بلندا و ۷ متر بازه دارد که در سال ۱۴۷۶ م در گوشه شمال‌غربی قلعه با مصالح سنگ و ملات آهکی و نمای سنگی بادبرده ساخته شده است؛ بازوی اتصال نیز ۱۰ متر بلندا، ۲۳ متر درازا و ۳ متر پهنا دارد؛ این برج با پیروی از سنت رومی دارای دو طبقه است که طبقه بالایی مزغل و کنگره دارد (Akurgal, 2011, 249, 251, Fig. 95d; Bilgiç, 2016; Galanti, 2022; Öztürk, 2019). موقعیت برج بندر قلعه بودروم اجازه می‌دهد که بر خندق‌ها و جبهه‌های شمالی و غربی قلعه و همچنین بندرگاه اشراف داشته باشد (تصویر ۵).

قلعه کلیدالبحر: این قلعه تنها نمونه عثمانی بحث نویسندگان است که در تنگه داردانل و میانه سال‌های ۱۴۶۳-۱۴۵۲ م ساخته شده است (تصویر ۶) و بنابراین معماری آن هنوز از الگوها و سرمشق‌های بیزانسی پیروی می‌کند. نام قلعه کلیدالبحر گویای اهمیت راهبردی آن است؛ کما این‌که در کرانه دریا، در باریک‌ترین بخش تنگه و روبه‌روی قلعه چمن‌لیک ساخته شده است؛ و به دیگر سخن، این دو قلعه بر گذر کشتی‌ها در تنگه داردانل نظارت می‌کردند. برج بیرونی آن به بلندی ۱۸ متر در جنوب قلعه و چسبیده به دریا قرار دارد؛ این برج سنگی دو طبقه دارای مزغل و کنگره و بازویی کوتاه است که سال ۱۵۵۱ م (عصر سلطان سلیمان قانونی) ساخته و به قلعه افزوده شده است و اینک با نام ساری‌برج شناخته می‌شود (Acioğlu, 2010, 50). شایان یادآوری است که در همان ناحیه، دژ دیگری به نام سدالبحر از نیمه اول سده پانزدهم میلادی قرار دارد که دارای قدمت و الگوی بیزانسی است؛ دژ سدالبحر نیز یک برج بیرونی دارای دیوار مردرو داشته که هر چند امروزه ویران شده است، اما دریانوردان اروپایی وجود آن را گزارش کرده‌اند (Nicolle, 2010, 50).

جدول ۱. مقایسه پنج نمونه آناتولیایی با قلعه رشیدیه. مأخذ: نگارندگان.

دژ	برج بیرونی	دیوار مردرو	دو طبقه	نمای سنگی	مصالح مستعمل	لاشه سنگ	ملات آهکی	بتن رومی	اندود	کارویژه پدافندی
رشیدیه	۱	دراز	×	×	×	×	×	-	پیتراراسا	کرانه رود
آنتالیا	۲	دراز	×	×	×	×	×	×	پیتراراسا	کرانه دریا
ایاسوس	۱	دراز	×	×	×	×	×	×	پیتراراسا	کرانه دریا
معموره	۱	دراز	×	×	×	×	×	×	پیتراراسا	کرانه دریا
بودروم	۱	دراز	×	×	×	×	×	×	پیتراراسا	کرانه دریا
کلیدالبحر	۱	کوتاه	×	×	×	×	×	×	پیتراراسا	کرانه دریا

سنگی، ویرانه‌های سازهای از خشت و آجر و گل به ستبری دو متر قرار دارد (Ayorloo, 2017; Ayorloo & Moradi, 2020).

• مصالح و ساخت‌مایه

هر چند در نگاه اول، به سبب استفاده از مصالح بوم‌آورد، ساخت‌مایه برج‌های بیرونی از یکدیگر متفاوت به نظر می‌آید، اما ویژگی‌های مشترکی در آن‌ها دیده می‌شود که عبارت‌اند از کاربرد مصالح مستعمل و دست دوم، لاشه سنگ در بدنه، ناماسازی سنگی، ملات پایه آهک و گاهی بتن رومی و البته اندودکاری پیتراراسا (Pietra-rasa). اندودکاری پیتراراسا تکنیکی اصالتاً رومی است (Flügel, 2013; Flügel et al., 2000). در رشیدیه تبریز نیز اندودکاری پیتراراسا دیده و گزارش شده است (تصویر ۷). در نمونه‌های آنتالیا و ایاسوس و رشیدیه از لاشه سنگ در تنه برج استفاده کرده‌اند. از مصالح دست دوم در همه نمونه‌های آناتولیایی و همچنین رشیدیه (به‌ویژه استفاده از سنگ‌مزارهای سده هشتم هجری / چهاردهم میلادی در رشیدیه) برای صرفه‌جویی و شتاب در ساخت‌وساز بهره‌جسته‌اند. ناماسازی سنگی (گاهی پاک‌تراش و گاهی بادبرده) و فن اندودکاری رومی پیتراراسا در همه نمونه‌های بحث دیده می‌شود؛ و به استثنای برج رشیدیه که تنها ملات پایه آهکی دارد، در نمونه‌های آناتولیایی غربی بتن رومی نیز گزارش شده است.

• معمار و بانی

لشکر عثمان‌پاشا در رمضان ۹۹۳ق شاهرزاده حمزه‌میرزای صفوی را شکست داده و وارد تبریز می‌شود و عثمان‌پاشا نیز چند روز پس از این پیروزی، بیمار شده و فوت می‌کند. عثمان‌پاشا، چند روز پیش از مرگ، فرمان حکومت تبریز را به نام جعفرپاشای میرمیران طرابلس‌شام، معروف به جعفرپاشای خادم و جعفرپاشای فرنگی، امضاء می‌کند و جعفرپاشا در کاخ هشت بهشت تبریز ساکن می‌شود (تصویر ۸) و سنان‌پاشا که تا دو ماه پس از مرگ عثمان‌پاشا فرماندهی لشکر عثمانی را داشت، به قلعه وان باز می‌گردد. پس از رفتن سنان‌پاشا، لشکر قزلباش به سرداری شاهرزاده حمزه‌میرزا شتابان به تبریز آمده و جعفرپاشا را به مدت پنج ماه محاصره می‌کند تا فرهادپاشای عثمانی به یاری وی آمده

• فرم و پلان

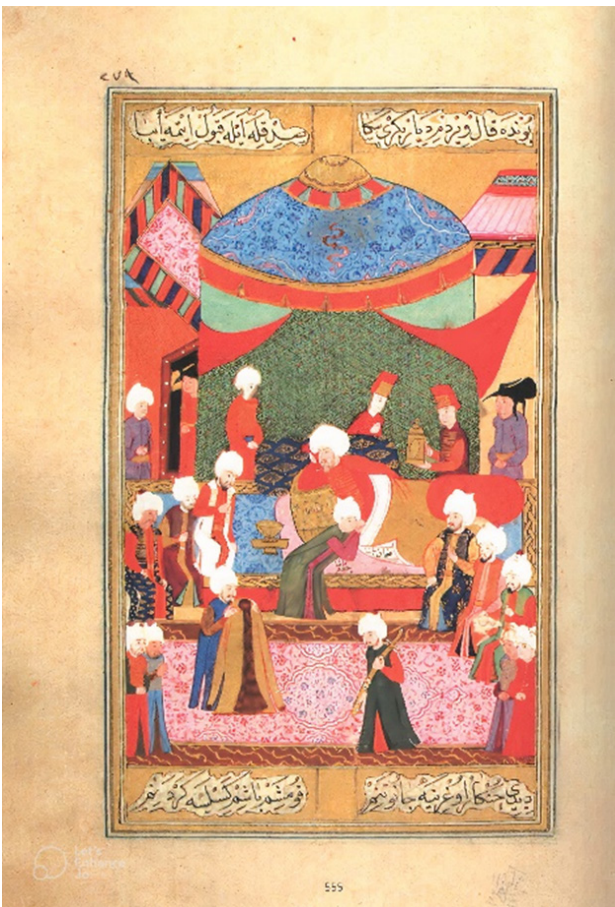
همانند برج بزرگ جنوبی قلعه رشیدیه، نمونه‌های متقدم آناتولیایی بحث حاضر، همگی دست کم دارای یک برج بیرونی‌اند که با یک دیوار بلند یا کوتاه دارای مردرو به باروی اصلی دژ متصل شده‌اند؛ این بیرون آمدگی برج نقاط کور دیده‌بانی و نگهبانی مدافعان قلعه را پوشش می‌دهد و اجازه می‌دهد که تیراندازان برج پیش از نزدیک شدن لشکر دشمن به باروی اصلی، آن را زمین‌گیر کنند یا دشمن برای رسیدن به باروی اصلی ناچار از تحمل تلفات شدید شود. شایان یادآوری است که معماری دفاعی رومی از عوارض طبیعی بهره گرفته و معمار اندازه و محیط باروها و پلان قلعه را متناسب با عوارض طبیعی پیرامونی طراحی و اجرا می‌کرده است؛ همچنین معمار با اطمینان از این‌که تندی شیب زمین مانعی طبیعی برای یورش اسواران و پیادگان دشمن است، با ساخت برج بیرونی و کندن خندق می‌کوشید تا صرفاً نقاط ضعف جاهایی را پوشش دهد که از همان‌جا احتمال دسترسی آسان و سریع دشمن به دژ می‌رود؛ البته با این تفاوت که در نمونه‌های ترکیه، بر خلاف رشیدیه، کرانه دریا و نوار ساحلی نقطه ضعف دژها محسوب می‌شود؛ زیرا احتمال حمله آبی - خاکی ناوگان دشمن در آنجا بیش‌تر می‌رفت؛ و بنابراین، برج بیرونی همیشه رو به دریا و در کرانه ساخته شده است؛ در رشیدیه تبریز نیز، هر چند خشکی است و دریایی وجود ندارد، اما شیب ملایم اراضی جنوبی به سوی کرانه شعبه شمالی مهران‌رود امکان و احتمال تاخت اسواران و پیادگان به باروی جنوبی را فراهم می‌کند؛ اما ساخت یک برج بیرونی نه تنها نقاط کور باروی درازآهنگ جنوبی قلعه رشیدیه را پوشش می‌دهد بلکه تیراندازان برج می‌توانند کرانه و پل‌های مهران‌رود در ناحیه بیلان‌کوه را زیر آتش گرفته و مانع پیشروی و نفوذ دشمن شوند؛ به عبارت دیگر، ماهیت کاربری پدافندی برج بزرگ جنوبی ربع رشیدی با نمونه‌های رومی و بیزانسی آناتولی باختری یکسان و هم‌سان است. افزون بر بیرون آمدگی که ضرورت وجود یک بازو برای تأمین ارتباط برج با باروی اصلی و پشتیبانی لجستیک آن را ایجاد می‌کند، سنت رومی و بیزانسی دو طبقه بودن این برج‌ها قابل توجه است؛ در قلعه رشیدیه نیز بالای بام برج

سپاس‌گزاری

این پژوهش در چهار چوب سومین فصل از پروژه بین‌المللی ربع‌رشیدی تبریز، مجوز شماره ۹۸۱۰۱۶۰۶ مؤرخه ۱۳۹۸/۰۶/۱۰ ریاست وقت پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری و در پژوهشکده بین‌المللی هنر و میراث فرهنگی ربع‌رشیدی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، انجام شده است. نویسندگان از پشتیبانی پژوهشکده باستان‌شناسی کشور و معاونت میراث فرهنگی آذربایجان شرقی سپاس‌گزار هستند.

تصویر ۷. اندودکاری پیتراسا روی کرسی چینی سنگی بادبرده یافته از کاوش باستان‌شناختی باروی جنوبی قلعه رشیدیه. مأخذ: Ajorloo, 2017, 2018.

تصویر ۸. مینیاتوری از کتاب شجاعت‌نامه به قلم آصفی دال محمد چلبی که صحنه عیادت جعفرپاشا از عثمان‌پاشای در بستر مرگ و دست‌بوسی و دریافت فرمان و خلعت حکومت تبریز را نمایش می‌دهد. مأخذ: Çelebi, 2007; Özçelik, 2021.

و محاصره حمزه‌میرزای صفوی را می‌شکنند. جعفرپاشا با فرمان فرهادپاشا تا پایان تابستان ۹۹۴ق/ ۱۵۸۶م به مرخصی می‌رود و پس از بازگشت، تا سال ۱۰۰۰ق/ ۱۵۹۱م بر تبریز حکومت می‌کند؛ همچنین فرهادپاشا برای بازسازی و ساخت چندین دژ در قلمرویی که عثمان‌پاشا به تازگی تصرف کرده بود (از جمله تبریز) ۱۷ تن از معماران و مهندسان برگزیده سنان سرمعمار بنام دربار عثمانی را همراه خود آورده بود. فرهادپاشا نیز همانند جعفرپاشا و سنان‌پاشا از سرداران اروپایی تبار و نومسلمان دربار عثمانی بود (ترکمان، ۱۳۹۰؛ شاملو، ۱۴۰۰؛ Bidlisi, 1860, 293, 334; Edernevi, 1859; Graf, 2017; Peçevi, 1969; Selāniki, 1864; Vefāyi, 2019; Zeyrek, 2001). بنابراین، از این سه سردار فرنگی تبار عثمانی، جعفرپاشای فرنگی تنها کسی است که می‌توانست وقت و زمان کافی برای عمل به وصیت عثمان‌پاشا و ساخت برج بزرگ و قلعه رشیدیه را داشته باشد.

نتیجه‌گیری

به استثنای برج‌های بیرونی، پلان و فرم دژهای موضوع بحث نویسندگان حاضر نمی‌تواند که مبنای تحلیل و تفسیر منشأ و خاستگاه قلعه رشیدیه باشد؛ زیرا در همه نمونه‌های بررسی شده، عوارض زمین همیشه پلان و فرم دژ را تعیین کرده است و در این باره نمی‌توان از سبک و سنتی ویژه سخن راند؛ البته ساخت چندین و گاه ده‌ها برج در پیرامون باروی بیرونی از ویژگی‌های معماری رومی و بیزانسی است که عثمانیان به ارث گرفتند و در قلعه رشیدیه نیز دیده می‌شود؛ همچنین ساخت برجی بیرونی که با یک دیوار مردرو به باروی اصلی قلعه وصل می‌شود، ریشه و منشأ رومی و بیزانسی دارد. برج بزرگ جنوبی ربع‌رشیدی هیچ پیشینه و پیش‌نمونه ایرانی ندارد. سنت و روش ساخت برج‌های بیرونی دارای دیوار مردرو و حتی دو طبقه ساختن همین برج‌ها نیز میراثی بود که از روم به بیزانس و سپس به عثمانی رسید؛ و بار دیگر، می‌بینیم که برج بزرگ جنوبی قلعه رشیدیه دو طبقه دارد. همانطور که اشاره شد، نظریه انتشارگرایی فرهنگی پخش و گسترش ایده و فن و فرهنگ مادی در زمان‌ها و سرزمین‌هایی دور از خاستگاه آنها را به سبب جنگ یا مهاجرت و تجارت تبیین می‌کند؛ بدین معنا، درمی‌یابیم که چرا افزون بر ادامه سنت‌های معماری بیزانس مسیحی (وارث روم پیشامسیحی) در عثمانی مسلمان، اسلوب معماری برج بزرگ جنوبی قلعه رشیدیه تبریز نیز الگویی غیرایرانی دارد. شخصیت جعفرپاشای فرنگی که در لشکرکشی عثمان‌پاشا به تبریز شرکت داشت، می‌تواند تبیین‌گر محتمل (Abductive explanant) علت شباهت و همانندی برج بزرگ جنوبی رشیدیه با نمونه‌های بندری عثمانی باشد؛ برج بزرگ جنوبی پسالخانی قلعه رشیدیه به پیشنهاد عثمان‌پاشا و با طرح مهندسان اعزامی معمار سنان و در سال‌های فترت رومیه و حکومت جعفرپاشای فرنگی بر تبریز ساخته شده است.

فهرست منابع

- Shirazi (Ed.), *Proceedings of the 17th Annual Symposium on the Iranian Archaeology 2018-2019: Volume I. Short Reports 2018* (pp. 11-15). Iranian Researches Institute of Cultural Heritage & Tourism.
- Ajorloo, B., Korn, L., & Moradi, A. (2020). The 3rd season of international expedition to Rab'-e Rashidi, Tabriz, 2019. In R. Shirazi (Ed.), *Proceedings of the 18th Annual Symposium on the Iranian Archaeology: Volume I. Short Reports 2019* (pp. 25-32). Iranian Researches Institute of Cultural Heritage & Tourism.
 - Ajorloo, B., & Moradi, A. (2020). An analytical approach to the function and dating of the Great southern tower at Rab'-e Rashidi in Tabriz. *Bagh-e Nazar*, 17(85), 51-64. <https://doi.org/10.22034/BAGH.2020.171487.3990>
 - Akarca, A. (1998). *Şehir ve Savunması*. Türk Tarih Kurumu.
 - Akurgal, E. (2011). *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*. 11th ed. Net Turistik Yayinlari.
 - Aldrich, R. L. (2018). *The Byzantine Influence Upon Ottoman Architecture*. Forgotten Books.
 - Alpözen, O. (2002). *Bodrum Kalesi Sualtı Arkeoloji Müzesi*. Celsus Yayincilik.
 - Aydar, M. (2022). III. Murad devrinde şark seferine dair bir gazavatname. In S. Nurdan & M. Özler (Eds.), *18ci Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1-5 October 2018* (pp. 1061-1074). Türk Tarih Kongresi.
 - Baldiran, A. & Abay, N. (2019). Iasos antik kenti 2018 yılı çalışmaları. In A. Özme (Ed.), *41ci Kazi Sonuçları Toplantısı: Vol. I* (pp. 227-242). Türkiye Ministry of Culture and Tourism Publication.
 - Baldoni, D. (2004). The deffensive structures. In F. Berti (Ed.), *Carian Iasos* (pp. 57-61). Homer.
 - Bidlisi, S. (1860). *Scheref-Nameh ou Histoire des Kourdes* (V. V. Zernof, Ed.). Académie Impériale Russe des Sciences. (Original work published 1597)
 - Bilgiç, U. (2016). *Restoration Practices in the Bodrum Castle within the Framework of National and International Preserving Principles: Between the Years of 2017-2021*. Muğla Provincial Directorate of Culture and Tourism.
 - Bosch, C. E. (1947). *Antalya Bölgesinde Araştırmalar I*. In S. Atlan (Trans.). Türk Tarih Kurumu.
 - Çalışlar, I. (1999). *Halikarnassos'ta Bir Zaman (Bir Bodrum Rehberi)*. APA.
 - Çelebi, A. D. M. (2007). *Şecā'atnāme* (A. Özcan, Ed.). Çamlica Basim Evi. (Original work published 1585)
 - Crane, H. (2009). Art and architecture 1300-1453. In K. Fleet (Ed.), *The Cambridge History of Turkey: Volume I* (pp. 266-352). Cambridge University Press.
 - Dávid, G. (2013). Ottoman armies and warfare 1453-1603. In
 - آجورلو، بهرام. (۱۳۹۹). کاوش‌های باستان‌شناختی پروژه بین‌المللی ربع‌رشیدی: میراث فرهنگی خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی. احمد مرتاضی (ویراستار)، مجموعه مقالات منتخب اولین همایش بین‌المللی بزرگداشت خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی با محوریت وقف و علم‌الادیان (۱۸۲-۱۶۱). دانشگاه تبریز.
 - ترکمان، اسکندربیگ منشی. (۱۳۹۰). *عالم‌آرای عباسی* (ویرایش فرید مرادی). نگاه.
 - شاملو، ولی قلی خان بن داوود قلی خان. (۱۴۰۰). *قصص الخاقانی* (ویرایش سید سعید میرمحمد صادق). سروش و نگارستان اندیشه.
 - شیرازی، عبدالمصطفی بن فضل‌الله بن ابی‌نعیم بن روزبه. (۱۳۹۹). *تاریخ و صاف، تجزیه‌الامصار و تزجیه‌العصار* (ویرایش علیرضا نیک‌نژاد). میرماه.
 - قاجار، نادر میرزا. (۱۳۹۳). *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز* (ویرایش غلامرضا طباطبایی مجد). آیدین.
 - کریمیان، حسن و مهدی زاده، بهزاد. (۱۳۹۶). *شهرهای ایران عصر ایلخانی: تحلیلی بر نقش وقف در توسعه شهرهای دوران ایلخانی*. سازمان جهاد دانشگاهی واحد دانشگاه تهران.
 - مستوفی، حمدا. (۱۳۳۶). *نزهت‌القلوب* (ویرایش محمد دبیر سیاقی). طهوری.
 - مهدی‌زاده، بهزاد. (۱۳۹۲). بررسی جایگاه وقف در شکل‌یابی بافت شهری و فضاهای معماری عصر ایلخانان [پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران].
 - همدانی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۱۹). *تاریخ مبارک غازانی: داستان غازان خان* (ویرایش کارل ایان). استنفان اوستن.
 - همدانی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۵۶). *الوقفیه الرشیدیة به خط الواقف فی بیان شرایط امور الوقف والمصارف* (ویرایش مجتبی مینوی و ایرج افشار و عبدالعلی کارنگ). انجمن آثار ملی ایران.
 - Acioğlu, Y. (2018). Some observations about two un-survived bastions at Kilitbahir. *COMU International Journal of Social Sciences*, 3(2), 465-480. <https://doi.org/10.31454/usb.476926>
 - Ajorloo, B. (2013). A historical approach to urban planning and architectural complexes of the Ilkhanid Tabriz. *History of Iran after Islam, University of Tabriz*, 4(7), 1-23.
 - Ajorloo, B. (2017). *Report of the 1st International Irano-German Archaeological & Restoration Expedition to the Rab'-e Rashidi*. Iranian Center for Archaeological Researches.
 - Ajorloo, B. (2018). *Report of the 2nd International Irano-German Archaeological & Restoration Expedition to the Rab'-e Rashidi*. Iranian Center for Archaeological Researches.
 - Ajorloo, B. (2019). *Report of the 3rd International Irano-German Archaeological & Restoration Expedition to the Rab'-e Rashidi*. Iranian Center for Archaeological Researches.
 - Ajorloo, B., Fuchs, C., & Moradi, A. (2018). New research approaches to Rab'-e Rashidi, Tabriz, 2017. In R. Shirazi (Ed.), *Proceedings of the 16th Annual Symposium on the Iranian Archaeology: Volume II. Short Reports 2017* (pp. 39-43). Iranian Researches Institute of Cultural Heritage & Tourism.
 - Ajorloo, B., Korn, L., & Fuchs, C. (2019). The 2nd season of international expedition to Rab'-e Rashidi, Tabriz, 2018. In R.

S. Faroghi & K. Fleet (Eds.), *The Cambridge History of Turkey: Volume I* (pp. 276-319). Cambridge University Press.

- Dayar, E. (2020). Antalya castle on the 1815 map: city walls, doors and towers. *Belleten, Türk Tarih Kurumu*, 84(300), 667-716. <https://doi.org/10.37879/belleten.2020.667>
- Douven, I. (2017). Abduction. In E. Zalta (Ed.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University.
- Edernevi, M. M. M. (1859). *Nühbet el-Tevārih ve el-Ehbār*. Istanbul. (Original work published 1617)
- Fewster, K. et al. (1985). *A Turkish View of Gallipoli: Çanakkale*. Hodja.
- Flüge, B. (2013). Construction and conception techniques of residential buildings and urbanism in Medieval Europe around A.D. 1100: The example of Cluny (France). *CAS, University of Pennsylvania*. University of Pennsylvania.
- Flüge, B. et al. (2000). Saône-et-Loire : une maison romane de 1091 à Cluny. *Bulletin Monumental*, 158(2), 151-155.
- Fuchs, C., & Ajorloo, B. (2023) The Rab'-e Rashidi site in Tabriz (Iran) and its architectural remains. In N. Marchetti et al. (Eds.), *Proceedings of the 12th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, 06-09 April 2021, Bologna: Volume II (pp. 851-866). Harrassowitz Verlag. <https://doi.org/10.13173/9783447119030.851>
- Fuchs, C. (2021). Rab'-e Rashidi: a study of the defensive architecture on the site. In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor of Khwāja Rashid-al-Din Faḏl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies* (pp. 358-387). University of Tabriz Press.
- Galanti, A. (2022). *Bodrum Tarihi* (A. R. Özgürel, Ed.). Bodrum Belediyesi.
- Gholdori, N. J. & Ajorloo, B. (2023). An Introduction to the hypothesis of SOQĀYA of Rab'- e Rashidi. *Journal of Art & Civilization of the Orient*, 11(41), 6-17. <https://doi.org/10.22034/jaco.2023.383140.1293>
- Goodwin, G. (1993). *Sinan: Ottoman Architecture & Its Values Today*. Saqi Books.
- Graf, T. P. (2017). *The Sultan's Renegades: Christian-European Converts to Islam and the Making of the Ottoman Elite, 1575-1610*. Cambridge University Press.
- Hellenkemper, H., & Hild, F. (2004). *Tabula Imperii Byzantini VIII: Lykien und Pamphylien*. Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Hoffmann, B. (2000). *Waqf im mongolischen Iran: Rašīduddīn's Sorge um Nachruhm und Seelenheil*. Steiner.
- Hoffmann, B. (2013). Speaking about oneself: Autobiographical statements in the works of Rashīd al-Dīn. In A. Akasoy, C. Burnett & R. Yoeli-Tlalim (Eds.), *Rashīd al-Dīn: Agent and Mediator of Cultural Exchanges in Ilkhānid Iran* (pp.

1-14). Warburg Institute.

- Hoffmann, B. (2014). In pursuit of memoria and salvation: Rashīd al-Dīn and his Rab'-e Rashidi. In J. Pfeiffer (Ed.), *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th & 15th Century Tabriz* (pp. 171-185). Brill.
- Hoffmann, B. (2021). The Waqfnāma-yi Rab'-e Rashidi—the most important written source for the understanding of the Rab'-e Rashidi endowment. In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor of Khwāja Rashid-al-Din Faḏl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies* (pp. 388-398). University of Tabriz Press.
- Hinds, J. R. & Fitzgerald, E. (1981). *Bulwark & Bastion: A Look at Musket Era Fortification with a Glance at Period Siegecraft*. Council on Abandoned Military Posts Periodical.
- Ipek, M. (2018). *Archaeology and Historical Analysis of Kilitbahir Castle a Late Ottoman Building* [Unpublished M.A. Dissertation in Archaeology, Çanakkale 18 March University].
- Korn, L., & Heidenreich, A. (2021). The site of Rab'-e Rashidi, Tabriz: goals and beginnings of the Iranian-German research project. In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor of Khwāja Rashid-al-Din Faḏl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies* (pp. 314-334). University of Tabriz Press.
- Ladyman, J. (2002). *Understanding the Philosophy of Science*. Routledge.
- Lorain, T. (2021). The Rab'-e Rashidi archaeological campaign, Tabriz: trench XII & XIII preliminary results (2019). In A. Mortāzi (Ed.), *Proceedings of the First International Conference in Honor of Khwāja Rashid-al-Din Faḏl-Allāh Hamadāni, Excluded Volume for Endowment and Religious Studies* (pp. 335-357). University of Tabriz Press.
- Lorain, T., Ajorloo, B., & Korn, L. (2023). Preliminary result of the Iranian-German archaeological campaign at the Rab'-e Rashidi in Tabriz. In N. Marchetti et al. (Eds.), *Proceedings of the 12th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, 06-09 April 2021, Bologna: Volume II (pp. 867-878). Harrassowitz Verlag. <https://doi.org/10.13173/9783447119030.867>
- Lorain, T., Fuchs, C., & Korn, L. (2022). Architectural and archaeological research on the Rab'i Rashīdī, Season 2019. *E- Forschungsberichte des DAI*, 1-35. <https://doi.org/10.34780/3h77-denz>
- Nicolle, D. (2010). *Ottoma Fortifications*. Osprey.
- Özçelik, E. (2021). Acem serhaddinde Cafer Paşalar: Tebriz ve Şirvan eyaletlerinin muhafazası, 1583-1591. *Journal of Humanities & Social Sciences, Fatih Sultan Mehmet University*, 18, 139-194. <https://doi.org/10.16947/fsmia.1050274>

- Öztürk, N. (2019). *Examining of the Architectural Features and Conservation Problems of Sea Fortresses Reused as Archeological Museums in the Aegean Region in the Example of Bodrum Fortress* [Unpublished M.A. Dissertation in Architectural Restoration, Mimar Sinan University].
- Peçevi, I. (1969). *Peçevi Tarihi* (M. Uraz, Ed.). Son Telgraf Matbaası. (Original work published 1641)
- Renfrew, C., & Bahn, P. (2016). *Archaeology, Theories, Methods & Practice*. 7th ed. Thames & Hudson.
- Roshan, M., & Ajourloo, B. (2019). The analytical revisiting of the structure known as Ilkhanid bathhouse in Rab'-e Rashidi, Tabriz. *Bagh-e Nazar*, 15(68), 5-14. <https://doi.org/10.22034/bagh.2019.81653>
- Şahin, S. et al., (2021). Son dönem çalışmaları ışığında anamur Mamure kalesi. *AMISOS*, 6(11), 267-284. <https://doi.org/10.48122/amisos.987156>
- Sarabi, M. (2024). Reconstruction of the architectural plan of the Rowza in the Rab'-e Rashidi complex, Tabriz, Iran. *Bagh-e Nazar*, 21(134), 47-56. <https://doi.org/10.22034/bagh.2024.433241.5526>
- Selāniki, M. E. (1864). *Tārihi Selāniki*. Metbaa-i Āmire Istanbul. (Original work published 1599)
- Tavernier, J. B. (1677). *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, Écuyer Baron d'Aubonne, qu'il a Fait en Turquie, en Perse, et aux Indes, Premier Partie*. Gervais Clouzier et Claude Barbin à Paris.
- Türe, A. (2006). *Karia'dan Bugüne Bodrum*. Yapi Endüstrisi Kültür Yayinlari.
- Utkular, I. (1954). *Çanakkale Boğazındaki Fatih Kaleleri*. İTÜ.
- Vefāyi, Ş. M. (2019). *Tevārih-i Gāzāvāt-i Sultān Murād-i Sālis* (E. Afyuncu, Ed.). Yeditepe Yayinlari. (Original work published 1587)
- Wilber, D. N. (1955). *The Architecture of Islamic Iran: The Ilkhanid Period*. Princeton University Press.
- Wilson, D. R. (1984). Defensive outworks of Roman forts in Britain. *Britannia*, 15, 51-61. <https://doi.org/10.2307/526582>
- Yilmaz, L. (2003). *Antalya 16. Yüzyilin Sonuna Kadar*. Türk Tarih Kurumu.
- Zeyrek, Y. (2001). *Tārih-i Osman Paşa Özdemiroğlu*. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (Original work published 1585)

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

آجورلو، بهرام و مهدی‌زاده، بهزاد. (۱۴۰۳). بررسی الگوهای رومی و بیزانسی برج بزرگ جنوبی ربع رشیدی؛ بر بنیان نمونه‌های آناتولیایی. *باغ نظر*، ۲۱(۱۳۶)، ۴۹-۵۸.

DOI: 10.22034/BAGH.2024.435340.5537

URL: https://www.bagh-sj.com/article_204862.html

